

Marzena Smyła

Opracowanie starych druków w dobie elektronicznych źródeł informacji

Bibliotheca Nostra : śląski kwartalnik naukowy 2/2, 19-25

2009

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

MARZENA SMYŁŁA
Biblioteka Uniwersytetu Śląskiego w Katowicach

OPRACOWANIE STARYCH DRUKÓW W DOBIE ELEKTRONICZNYCH ŹRÓDEŁ INFORMACJI

Stwierdzenie „od kiedy dostęp do materiałów bibliotecznych zależy od wiedzy o ich istnieniu, biblioteka jest odpowiedzialna za informowanie naukowców o kolekcjach i zespołach archiwalnych znajdujących się pod jej opieką”¹ – oddaje rangę zadania stojącego przed bibliotekarzami, zajmującymi się dawną książką, akcentując przy tym ich bezpośredni związek z nauką. Stare druki dzięki prawidłowemu opracowaniu zostają wprowadzone do szerokiego obiegu naukowego. Współczesne projekty, mające na celu udostępnienie dawnej książki i informacji o niej w sieciach rozległych, obejmują prace nad elektronicznym katalogowaniem zbiorów poszczególnych bibliotek i budowaniem katalogów centralnych, tworzeniem elektronicznych bibliografii, skanowaniem lub fotografowaniem całych dzieł lub ich fragmentów (karty tytułowe, ornamenty).

Stare druki stanowią pod wieloma względami wyjątkową grupę zbiorów bibliotecznych, zwłaszcza ze względu na ich wartość kulturową i źródłową oraz indywidualne cechy każdego egzemplarza.

W elektronicznych katalogach i systemach obsługi bibliotek dominują najintensywniej wykorzystywane i opracowywane najnowsze publikacje. Tworzenie rekordów bibliograficznych starych druków wymaga bowiem rozwiązania wielu dyskusyjnych kwestii. Katalogi starych druków uwzględniają pola dla elementów opisu katalogowego, które nie występują i nie są stosowane w katalogowaniu druków

¹ S. A. Adkins: *Automated cataloging of rare books. A time for implementation*. „Collection Management” 1992, Vol. 16, nr 1, s. 89-102, cyt za. M. Czapnik: *Amerykański dorobek w zakresie opracowania książki cennej i rzadkiej z zastosowaniem formatu MARC*. „Przegląd Biblioteczny” 1995, nr 2.

nowszych, takie jak proveniencja, charakterystyka pisma i czcionki, papieru, sposobu zapisu, wyszczególnienie materiału ikonograficznego, oprawa, marginalia, indywidualne zdobienia, defekty i ubytki. Podczas opracowania starych druków specyficzne cechy bibliograficzne oraz indywidualne każdego egzemplarza książki cennej i rzadkiej nie mogą być przeoczone lub pominięte, bowiem ograniczałyby to i utrudniałyby badaczom dostęp do tej grupy materiału bibliotecznego.

Dostępne katalogi i bazy pełnią bardzo ważną funkcję informacyjną. Powszechnie praktykowane przy pracy nad publikacjami współczesnymi kopiowanie opisów bibliograficznych, może być jedynie sporadycznie stosowane w odniesieniu do książki dawnej. Opracowując nawet często spotykane w zbiorach bibliecznych stare druki, należy brać pod uwagę ewentualność istnienia wariantu. Konieczne jest też uwzględnianie cech indywidualnych egzemplarza, takich jak zapisy własnościowe, defekty, indywidualne zdobienia. Stąd proces opracowania komputerowego tego typu zbiorów jest znacznie dłuższy.

Coraz powszechniejszym źródłem informacji o starych drukach są bazy elektroniczne. Ułatwiają one pracę bibliotekarzy i specjalistów, umożliwiają nowe badania, zwłaszcza w porównawcze, przyspieszają możliwość dotarcia do informacji, pomagają zorientować się w rozmieszczeniu zasobów, wreszcie chronią oryginały przed zniszczeniem.

Elektroniczne systemy informacyjne w znaczący sposób przyczyniają się również do przyspieszenia procesów poznawczych, zwiększenia zakresu i zasięgu informacji o dawnym piśmiennictwie. Konsekwencją tego jest zwiększenie precyzji opisu ksiąg zabytkowych, m.in. dzięki trafnej identyfikacji wydań, możliwości wprowadzania korekt i sprostowań, uzupełniania danych, ustalania autorów druków anonimowych, pseudonimów, kryptonimów.

W ostatnich latach obserwujemy znaczny wzrost zaangażowania bibliotek naukowych w tworzenie elektronicznych katalogów i serwisów informacyjnych o starych drukach². Jednym z największych projektów jest powstałe w 1992 roku Konsorcjum Europejskich Bibliotek Naukowych (CERL), zrzeszające biblioteki europejskie gromadzące zbiory historyczne, rękopisy i stare druki³. Główne cele działalności CERL koncentrują się na zarejestrowaniu całej europejskiej spuściz-

² Szerzej na ten temat zob. W. Król: *Stare druki w Sieci*. W: *Oblicza kultury książki. Prace i studia z bibliologii i informacji naukowej*. Wrocław 2005, s. 169-189.

³ Historię, zakres i formy działalności CERL podejmuje M. Czapnik: *Konsorcjum Euro-*

ny wydawniczej. Istotnym aspektem działalności konsorcjum jest zwiększenie efektywności badań historyczno-bibliograficznych oraz zapewnienie badaczom wsparcia w projektach związanych z historią książki.

Najważniejszymi bazami tworzonymi przez CERL są:

- katalog HPB - Heritage of the Printed Book Database, zawierający blisko 3 mln. rekordów druków wydanych do 1830 roku. Pełny dostęp do katalogu mają tylko członkowie konsorcjum.

- CERL Thesaurus⁴, czyli katalog haseł wzorcowych osobowych i korporatywnych, z dodatkowym indeksem haseł drukarzy, miejsc druku oraz nazw właścicieli księgozbiorów. Umożliwia dotarcie do takich zasobów jak sygnety drukarskie, znaki wodne oraz opisy proveniencyjne, uzupełnione podobizną znaków własnościowych. Dostęp do bazy jest bezpłatny.

- CERL Portal⁵ umożliwiający zintegrowany dostęp do katalogów rękopisów i archiwaliów oraz do katalogów druków wydanych przed 1830 rokiem, przechowywanych w bibliotekach europejskich, USA i Australii.

Serwis internetowy CERL jest stale rozbudowywany, a ambicją jego twórców jest przekształcenie go w źródło kompletnej – merytorycznej i praktycznej – informacji o dawnych książkach i rękopisach. CERL ponadto podejmuje wiele ważkich inicjatyw i tematów w zakresie ochrony zbiorów, wymiany informacji i normalizacji opisów oraz popularyzacji europejskiego dziedzictwa kulturowego.

Znaczenie gromadzenia elektronicznych źródeł wiedzy o dawnej książce znalazło wyraz w nowym projekcie Europejskiego Konsorcjum Bibliotek Naukowych, jakim jest budowa portalu naukowego CERL Research Portal. Będzie on służył jako źródło informacji dla bibliotekarzy i ludzi książki, naukowców zajmujących się dziejami literatury i kultury⁶. W pewnym stopniu serwis internetowy CERL już pełni taką funkcję poprzez umieszczenie tematycznie podzielonych wykazów adresów stron internetowych związanych z dawną książką.

pejskich Bibliotek Naukowych i udział w nim Biblioteki Uniwersyteckiej w Warszawie.

„Przegląd Biblioteczny” 2002, z. 4, s. 297-304.

⁴ <http://cerl.sub.uni-goettingen.de/ct/>

⁵ <http://cerl.epc.ub.uu.se/sportal/>

⁶ M. Czapnik: *Konferencja i zebranie sprawozdawczo-wyborcze Europejskiego Konsorcjum Bibliotek Naukowych (CERL), 7-8 listopada 2008 roku.* „Biuletyn EBIB” 2009, nr 3. <http://www.ebib.info/2009/103/a.php?czapnik>

Jego zawartość będą tworzyć linki do katalogów i baz, zawierających opisy druków, opraw, znaków własnościowych, spisy właścicieli księgozbiorów. Research Portal ponadto będzie gromadził opisy bibliograficzne wszelkich prac odnoszących się do badań historyczno-bibliograficznych, prowadzonych w różnych ośrodkach naukowych.

W lipcu 2007 roku do CERL przystąpiła Grupa Polskich Bibliotek Naukowych Gromadzących Stare Druki. Należą do niej: Biblioteka Narodowa, Biblioteka Jagiellońska, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Biblioteka Gdańska Polskiej Akademii Nauk oraz Biblioteki Uniwersyteckie w Warszawie, Poznaniu i Wrocławiu. Uczestnictwo w projekcie gwarantuje pełny dostęp do bazy HPB oraz uprawnia do jej uzupełniania o opisy własnych zasobów.

Oprócz CERL realizowanych jest wiele specjalistycznych projektów, bibliografii i katalogów oraz baz tematycznych, o zróżnicowanym poziomie szczegółowości.

Przykładem wyspecjalizowanej bazy jest Passe-Partout⁷, stworzona przez Bibliotekę Kantonalną i Uniwersytecką w Lozannie. Passe-Partout to baza ornamentów typograficznych starych druków; oprócz identyfikacji bibliograficznej i katalogowej druku rozbudowana jest o zeskanowane elementy graficzne druku - winiety, ozdobniki, inicjały i sygnety drukarskie.

Wiele szczegółowych baz jest efektem współpracy bibliotekarzy, historyków i literaturoznawców. Efektem współpracy specjalistów z wielu dziedzin jest baza nordyckiej literatury nowołacińskiej – Nordic Neo-Latin Project⁸. Bazę tworzą opisy łacińskich druków powstałych na terenie Skandynawii, napisanych przez Skandynawów lub osoby na tym obszarze działające w latach 1530-1800.

Do bardzo wartościowych należy włoski system informacji o zbiorach bibliotecznych, złożony z dwóch autonomicznych katalogów:

- EDIT 16, obejmujący druki wydane w XVI wieku we Włoszech, niezależnie od języka publikacji, i druki wydane poza krajem w języku włoskim,
- Indice SBN, który oprócz opisów książek nowych zawiera również druki wydawane w XVI-XVIII wieku.

Spis niemieckojęzycznych druków z XVII stulecia – Verzeichnis der deutschsprachigen Raum erschienenen Drucke des 17. Jahrhun-

⁷ <http://www2.unil.ch/BCUTodai/app/todaiGetIntro.do?uri=todaiInfo&page=todaiIntro.html> [dostęp: 16.06.2009]

⁸ <http://www.uib.no/neolatin>

derts⁹; obejmuje bardzo szczegółowe opisy bibliograficzne wykonane z autopsji, uzupełnione o reprodukcje wybranych kart poszczególnych druków.

Ogromna liczba opisów z różnych źródeł, zgromadzonych w bazach danych, katalogach, bibliografiach, sprawia, że poziom opisu poszczególnych rekordów jest bardzo zróżnicowany. Różnorodność ta wynika z lokalnych tradycji katalogowania, wyboru metody konwersji danych oraz przyjętego poziomu szczegółowości¹⁰. Badacz starej książki w zależności od stopnia szczegółowości baz może dotrzeć zarówno do lakonicznych notek katalogowych, nie zawierających informacji o paginacji czy drukarzu, jak i do pełnych danych katalogowych starych druków, opracowywanych z autopsji.

Korzystając z elektronicznych katalogów, trzeba pamiętać, iż tylko część opisów jest tworzona z autopsji, a większość to katalogi będące wynikiem retrokonwersji tradycyjnych katalogów drukowanych. Opisy sporządzane z autopsji często są ilustrowane fotokopią karty tytułowej, kolofonu, tytułem nagłówkowym lub fragmentem treści; nierzadko są eksponowane te elementy dzieła, na podstawie których rozstrzygano kolejne problemy bibliograficzne. Coraz powszechniejsze staje się udostępnianie pełnych tekstów starych druków, np. dzięki przekierowaniu do biblioteki cyfrowej¹¹, gdzie obok kolekcji dużych bibliotek naukowych prezentowane są mało znane zbiory bibliotek lokalnych, gromadzących często unikatowe kolekcje.

Praca z dawną książką wymaga interdyscyplinarnej wiedzy i odpowiednich kwalifikacji zawodowych; nie bez znaczenia jest skrupulatność, wielopłaszczyznowe traktowanie książki, a nawet naukowa erudycja i – intuicja.

Nieodzownym elementem badań nad dawną książką jest odpowiedni warsztat badawczy, umożliwiający efektywną i swobodną pracę, służący zarówno bibliotekarzom jak i czytelnikom. Na przestrzeni kilku ostatnich dziesięcioleci obserwujemy w tym zakresie poważne zmiany będące konsekwencją rozwoju elektronicznych zasobów informacji i możliwości jakie niesie z sobą Internet.

⁹ <http://www.vd17.de>

¹⁰ Szczegółowo zagadnienie to omawia K. Ślaska: *Doświadczenia i rola europejskich bibliotek narodowych w retrokonwersji księgozbiorów historycznych*. „Biuletyn Informacyjny Biblioteki Narodowej” 1998, nr 1/32, s. 41.

¹¹ Tejże: *Komputerowe opracowanie zbiorów specjalnych. Przegląd problemów*. „Biuletyn Informacyjny Biblioteki Narodowej” 1999, nr 2, s. 32-34.

Tradycyjny warsztat pomocniczy badacza dawnej książki to gromadzone przez lata księgozbiory podręczne, na które składają się głównie bibliografie, katalogi (starych druków i kolekcji, katalogi wydawnicze, katalogi księgarskie), przewodniki po zbiorach bibliotek krajowych i zagranicznych, opracowania z zakresu dziejów książki, drukarstwa. Księgozbiory te często swym zakresem tematycznym wykraczają poza bibliologię i rozbudowane są o opracowania z wielu dziedzin pokrewnych m.in. nauk pomocniczych historii czy ikonografii. Księgozbiory podręczne zgromadzone na potrzeby opracowania i badania dawnej książki tworzą interesujące i cenne kolekcje, wśród których nierzadko znaleźć można prawdziwe bibliofilskie unikaty i rarytasy antykwaryczne.

Aktualnie integralną częścią księgozbioru podręcznego są elektroniczne źródła informacji: bazy danych, bibliografie elektroniczne, zdigitalizowane dawne katalogi bibliografie i encyklopedie, które niejednokrotnie drukowane na kruchym, kwaśnym papierze same z czasem staną się lub już są książkami podlegającymi ochronie.

Do oczywistych zajęć bibliotekarzy należy korzystanie z zasobów internetowych, szczególnie portali poświęconych dawnej książce, serwisów WWW bibliotek, archiwów, ośrodków naukowo-badawczych, antykwariatów, przeszukiwanie bibliotek cyfrowych. W ten sposób powstaje netografia, uzupełniająca tradycyjny księgozbiór podręczny.

Istotne jest budowanie dostępu do informacji nie tylko bibliograficznej, katalogowej, ale przede wszystkim pełnotekstowej. Przewiduje się, że sieciowe udostępnienie powinno ujawnić nieznane stare druki.

E-udostępnianie pełnych tekstów lub fragmentów dzieł jest bardzo pomocne w badaniach nad dawną książką, ale bywa ono formą przekazu koncentrującą się w większym stopniu na treści niż na odтворzeniu postaci fizycznej książki. Ważne jest by elektroniczne zdjęcia starych druków odwzorowywały możliwie starannie nie tylko tekst, lecz także pozostałe elementy graficzne i cechy edytorskie, dzięki czemu zaspokoją znacznie szersze potrzeby badawcze. Szczegółowe analizy zawsze jednak będą wymagać bezpośredniego kontaktu z oryginałem. Możliwość korzystania z elektronicznych edycji jest dużym udogodnieniem dla bibliotekarzy i badaczy, zarazem poszerza krąg zainteresowanych dawną książką, pełni ważną funkcję, promującą konkretne kolekcje oraz stanowi jedną z form ochrony starych druków.

Dostępne bazy i katalogi są rezultatem długoletnich prac i projektów. Większość z nich nadal pozostaje na etapie uzupełniania i ko-

rygowania istniejących opisów i dodawania nowych. Różnice w standardach, normach, zwyczajach katalogowania w różnych krajach oraz jakość opisów powstałych w różnych etapach zaawansowania prac nie umniejszają jednak wagi podejmowanych działań. Niejednokrotnie dzięki nim możliwa jest identyfikacja unikatów i druków zdefektowanych, a także możliwość naukowej eksploracji, pozwalającej formułować nowe tematy oraz cele badań. Elektroniczne źródła wiedzy i informacji bywają przydatne w rozstrzyganiu problemów i wątpliwości, dając możliwość wirtualnej konsultacji i wymiany doświadczeń. Zaletą katalogowania elektronicznego jest również komfort pracy w sieci, który w każdej chwili daje możliwość skorygowania i uzupełnienia opisu oraz dodania wersji pełnotekstowej.

Prace nad tworzeniem baz danych zawierających informacje o starych drukach są w Polsce mniej zaawansowane niż w innych krajach. O naszych zbiorach starych druków wciąż najczęściej dowiadujemy się z katalogów drukowanych lub zeskanowanych katalogów kartkowych, które mają ograniczone możliwości wyszukiwawcze. Wzrasta jednak liczba bibliotek, elektronicznie katalogujących swe zbiory, rozbudowuje się centralny katalog NUKAT oraz katalogi lokalnych bibliotek, również tych, które dotąd nie podjęły współpracy z NUKAT, m.in. Książnicy Cieszyńskiej, Biblioteki Kórnickiej. Dostęp do katalogów tworzonych przez różne ośrodki krajowe i światowe pozwala na twórcze, efektywne korzystanie z ich dorobku i doświadczenia.

**M. Smyła *Arrangement of old printings
in the age of electronic source of information***
Summary

In the recent years electronic databases have become an important source of information about old printings. Projects' goal is to make old printings available to more readers. They include works about electronic catalogues of each library, creation of central catalogues, elaboration of electronic bibliographies and full-text databases and information service about old printings. Electronic information services open new scientific prospects and they are conducive to extension of scope of information about antique printings. They protect the originals from being damaged as well.